

Кратко или претходно саопштење, рад примљен: новембар 2019., рад прихваћен: децембар 2019.

Вук Гарача*, Светлана Вукосав**, Милан Брадић***, Јелена Тепавчевић****

АПСТРАКТ

Споменици настали шездесетих и седамдесетих година 20. вијека на просторима Југославије, у славу борбе против окупатора током Другог свјетског рата, некада су били стециште пионира, омаладинаца, бораца и њихових потомака. Због свог историјског и идеолошког значаја, мјеста чувених битака била су посебно планирана и туристички уређивана, како би била лако доступна, опремљена и привлачна за масован стационарни и/или транзитни боравак туриста. Иако грађени из идеолошких побуда, њихов облик, величина, начин на који су смјештени у пејзаж, као и умјетнички квалитет тих скулптура, превазилази њихов историјски и идеолошки значај. Њихова морфологија и дизајн су модерни, апстрактни и чак футуристички, те заслужују поштовање и посебно мјесто у савременој умјетности. Тако су ова дјела, само због своје временске и идеолошке, мада не и естетске и физичке, повезаности са комунизмом, постала локације које се заобилазе, о којима се не води рачуна и које више немају значај у образовном систему, као олтари и жртвеници слободе, једнакости и правде. Циљ рада је да се, путем детаљне валоризације, укаже на значај и мјесто које су изабрани споменици имали у цјелокупном систему споменика НОБ-а, а у односу на меморијалну, угоститељску, културно-образовну, спортско-рекреативну и природно-географску функцију. Један од примарних задатака јесте и класификација ових споменика према значају и изграђености.

Кључне ријечи: просторно планирање, споменици, туризам, вредновање, Други свјетски рат, Југославија

ABSTRACT:

Monuments created in the 60s and 70s of the 20th century in Yugoslavia, to the glory of the struggle against the occupiers during the WWII, were once the gathering places of pioneers, youth, war veterans and their descendants. Because of its historical and ideological significance, the places where famous battles took place were carefully planned and touristically arranged to be easily accessible, attractive and equipped for mass stationary and/or transit tourists' stay. Although built for ideological reasons, their shape, size, the way they are placed in the landscape, as well as the artistic quality of these sculptures exceed their historical and ideological significance. Their morphology, design and indestructible materials they made from are modern, abstract and even futuristic, and thus they deserve respect and a special place in contemporary art. Thus, only because of its temporal and ideological, and not the aesthetic and physical links with communism, these works became the locations which are circumvented, which are not taken care of, and which do not have more importance in educational system as altars of liberty, equality and justice. The aim of the paper is to show, through detailed evaluation, the importance and place of the selected monuments, in the overall system of monuments, regarding to the memorial, hospitality, cultural and educational, sports and recreational and natural function. One of the primary tasks is the classification of monuments according to the importance and construction.

Keywords: spatial planning, monuments, tourism, evaluation, WWII, (former) Yugoslavia

УВОД

О споменицима НОБ-а постоје бројне публикације, везане за појединачне споменике и спомен комплексе (Dimitrijević, 1972; Plenča, 1974; Trivunčić, 1975; Pekić, Ćurguz 1977; Dakić, 1977; Đurić, 1977; Andrić, 1983; Stanimirović, Merinković, 1986; Manojlović-Pintar; 2008; Savić, 2010; Stefanović, 2010; Selinkić, 2013; Putnik-Prica, 2013; Milašinović Marić, 2013; Lajbenšperger, 2013; Putnik, 2014 Stamatović Vučković, 2014). Међутим, до скоро нису постојали радови који су свеобухватно

* др Вук Гарача, ванредни професор, Катедра за туризам, vuk.garaca@dgt.uns.ac.rs

** др Светлана Вукосав, ванредни професор, Катедра за хотелијерство, sescatobr@yahoo.com

*** др Милан Брадић, ванредни професор, Катедра за хотелијерство, milanbradic@gmail.com

**** Јелена Тепавчевић, истраживач приправник, Катедра за хотелијерство, jelenat91@gmail.com

сагледавали ову врсту монументалне културне баштине Југославије. Ова тема од 2007. год. постаје актуелна, па један број иностраних аутора почиње сагледавати глобални контекст и умјетнички значај ових споменика. Овом темом су се највише бавили Robert Burghardt (2008, 2010), те Gal Kirn i Robert Burghardt заједно, (2012,a,b,c), који су објавили неколико радова везаних за споменике НОБ-а. Ту су и Jan Kempenaers, који потписује умјетничку монографију посвећену споменицима НОБ-а, као и Komac Urša i Guillen Pablo (2011), који се баве овим споменицима кроз лик и дјело умјетника и архитекте Богдана Богдановића. Maks Bergholc (2007) бави се стањем и односом према партизанским споменицима и гробљима, уз осврте на њихово стање после распада Југославије. Не постоје радови који разматрају планирање, уређење и опремање тих споменика, а чињеница је, како каже Robert Burghardt (2008), да су ти простори били планирани и уређивани са изузетном пажњом, смислом и намјером да служе народу у образовне, васпитне, културне и рекреативне сврхе.

Зато се водило рачуна да споменици најзначајнијих битака из Другог свјетског рата буду подигнути уз саобраћајнице које воде према мору или које спајају главне градове република, покрајина или друге веће урбане центре. Ови споменици се често налазе на пејзажно примамљивим мјестима, узвишењима и у националним парковима, те тако, осим мјеста сјећања и спомен-обилежја, представљају и мјеста за излете, опремљена столовима и клупама, па постају и туристичке атракције (Burghardt, 2010). Неки од ових споменика током времена добијају озбиљнију инфраструктуру за одмор: кафиће, ресторане, па чак и хотеле, а боравак је био употпуњен културним и спортским садржајима, какви су музеји, галерије, биоскопи, амфитеатри и спортски терени, базени, ски-лифтови и жичаре (Burghardt, 2008).

Захваљујући својој двострукој функцији, као места жаљења и славља, меморијални паркови су конципирани као хибридни комплекси, који спајају одмор са образовним циљевима, архитектуру и скулптуру, објекте и пејзаж (Kirn, Burghardt, 2012b). Тако се, током љетњих мјесеци, на путу према Јадрану, или током ђачких екскурзија, нису могли заобићи споменици на Сутјесци, Фрушкој Гори, Мањачи, Грмечу, Космају или Петровој Гори. Са друге стране, свако као појединац треба да понекад буде сам на отвореном простору, далеко од урбаног живота и улице. Као што двоје људи могу бити сами на истом мјесту, а да при томе једно друго не узнемиравају, тако и више људи може наћи свој мир и дио споменика који је само њихов. У том смислу, споменици НОБ-а су јавни простори и за личну и за колективну самоћу (Komac, Guillen, 2011). Осим као простор за појединца, апстрактан и формалан језик споменика југословенској револуцији оставља простора за индивидуално размишљање, личне асоцијације и интимне

фантазије, без обзира на званичне политичке наративе и дискурсе, и тако омогућава приступ споменицима и оним људима који се не слажу са њиховом политичком позадином (Kirn, Burghardt, 2012b).

Од некада поштованих и незаобилазних споменика, мјеста евоцирања великих битака и успјеха наших предака, распадом Југославије и успостављањем нових политичких дискурса, ова мјеста постала су терет новим властима, а престала су бити обавезан дио школских програма и екскурзија (Kirn, Burghardt, 2012a). Многи споменици су страдали у ратом захваћеним подручјима у Босни и Херцеговини и Хрватској, али су и у другим републикама страдали небригом и равнодушношћу власти и друштва генерално (Kirn, Burghardt, 2012c; Bergholc, 2007). Предмет овог рада је планирање и опремање споменика НОБ-а у бившој Југославији. Изабрани су централни споменици: на Козари, на Сутјесци, на Петровој гори, у Подгарићу, на Космају, на Грмечу, у Шумарицама, на Кадињачи, у Јасеновцу, на Требјеси, изнад Илирске Бистрице, изнад Прилепа и на Иришком венацу („Слобода“), као најрепрезентативнији споменици НОБ-а. Циљ рада је да се, на основу детаљне квалитативно-квантитативне валоризације, укаже на значај и мјесто, које су изабрани споменици имали у цјелокупном систему споменика НОБ-а, а у односу на меморијалну, угоститељску, културно-образовну, спортско-рекреативну и природно-географску функцију, које споменици посједују. Примарни задатак јесте класификација ових споменика према значају и изграђености.

СПОМЕНИЦИ НОБ-А КАО УМЈЕТНИЧКА ДЈЕЛА

Споменици НОБ-а су занимљиви и у односу на друге из истог периода због свог облика, величине, начина на који су смјештени у пејзаж, као и због умјетничког квалитета скулптуре (Kirn, Burghardt, 2012a). Иако настали у једној другачијој варијанти комунизма, познатој као „социјализам са људским ликом“, споменици НОБ-а су веома апстрактни и модерни (Kempenaers, 2010). Сви велики споменици су настали на врхунцу југословенске модерне умјетности, која је трајала од раних шездесетих до краја седамдесетих година 20. вијека, када је социјалреализам замијењен социјалистичком модерном, у свим сферама умјетности (Burghardt, 2008). Ови споменици нису само модернистички, већ посједују врло посебну, сопствену типологију, монументалну, симболичку, смјелу, фантастичну и онострану (Kirn, Burghardt, 2012b). Монументалне форме и вертикални изрази неких споменика само појачавају могућу пасивну позицију посматрача, иако ниједан од споменика нема тенденцију тоталног потчињавања субјекта, што је иначе типично за стаљинистички и фашистички монументализам (Kirn, Burghardt, 2012c).

Најмонументалнији споменици из ове групе потпуно су апстрактни и лишени култа личности, који је реалност тога времена у Источној Европи. Најчешће овдје није ријеч о приказима великих вођа, радника и сељака у процесу

Сл. 1. (лево) Споменик на
Козари
Fig. 1. (left) Monument on
the Kozara

Сл. 2. (лево) Споменик на
Сутјесци
Fig. 2. (left) Monument on the
Sutjeska

Сл. 3. (лево) Споменик на
Петровој Гори
Fig. 3. (left) Monument on the
Petrova gora

Сл. 4. (лево) Споменик у
Подгарићу
Fig. 4. (left) Monument in
Podgarić

Сл. 5. (лево) Споменик на
Космају
Fig. 5. (left) Monument on
the Kosmaj

Сл. 6. (лево) Споменик на
Грмечу
Fig. 6. (left) Monument on
the Grmeč

рада, са српом и чекићем, као симболима комунизма (Kempenaers, 2010). Они су иконографија побједице живота над смрћу, уздицања жртве и слављења слободе, па су политички неутрални. Главна тема нису борба и смрт, него живот, отпор и енергија која га покреће и ставља у први план (Burghardt, 2010). Посматрајући из угла данашњице, иако је ријеч о споменицима славне прошлости, њихова морфологија и дизајн су модерни и футуристички, чак и за данашње поимање. Направљени су од трајних материјала, као што су бетон, челик и гранит, који се одлично уклапају у крајолик и природни амбијент битака које персонификују (Kempenaers, 2010).

Оно што је иманентно овим споменицима јесу различити универзализми на формалној, умјетничкој, као и на политичкој равни, на које се они ослањају. Управо тај универзални карактер који имају представља неисцрпну формалну енергију која надживљава своје сопствено вријеме и, поврх свега, специфичне историјске околности, услјед којих су они настали. На тај начин они представљају „временску капију“ која генерише вишеслојни простор и отвара дијалог између историје умјетности и специфичног

историјског искуства (Burghardt, 2008), поткрепљујући универзалистичке тврдње о једнакости свих мислећих јединки (Kirn, Burghardt, 2012c). Осим тога, неки критички гласови сугерисали су да је апстрактна форма споменика проблематична, зато што омогућава лако прилагођавање неком новом контексту. Ријеч је о томе да посјетилац тих споменика не стиче јасну слику о томе ко су починиоци, а ко жртве (Kirn, Burghardt, 2012a). Управо због своје умјетничке неутралности, апстрактности, узвишености и савршене комуникације са простором у који су уметнути, зраче љепотом и заслужују поштовање, без обзира на разлог постанка и своје наручиоце (Burghardt, 2010).

Споменик страдања на Козари

Козара је планина и национални парк у сјеверној Босни, на чијој висоравни се налази спомен комплекс који подсећа на изгинуле током Другог свјетског рата и велике непријатељске офанзиве током 1942. год., када је у концентрационе логоре, од Јасеновца до Аушвица, одведено 68.600 становника, а погинуло 10.000 цивила и

бораца НОБ-а. У знак сјећања на жртве, на Мраковици, у средишту националног парка, по пројекту Душана Џамоње, подигнут је 1972. год. меморијални комплекс који чине споменик, меморијални зид и музеј. Својом висином од 33 m споменик представља слободарски дух козарачког народа, а окружен је бетонским колонама, чиме је представљен физички притисак непријатеља на Козару (Pečić, Ćurguz, 1977). Кружни облик споменика односи се на интегративну идеју кола - народне игре, и клаустрофобично искуство под опсадом (Burghardt, 2008).

Спомен обиљежје на Сутјесци

У источној Босни, изнад долине ријеке Сутјеске, а испод планина Маглић и Зеленгора, стоје двије стилизоване стијене високе 15 m, као обиљежје битке на Сутјесци -Пете офанзиве, која се одвијала у прољеће 1943. године. Током борбе је погинуло преко 7.500 партизанских бораца и рањеника. У спомен на ту велику битку, на Тјентишту је 1971. год. подигнут меморијални комплекс, чији су централни

дио монументални споменик, рад академског вајара Миодрага Живковића, и спомен-кућа Битке на Сутјесци, дјело архитекте Ранка Радовића. Широм Националног парка налази се велики број мањих спомен обиљежја (Plenča, 1974). Споменик се састоји од двије монументалне стијене које сликовито описују кањон као мјесто пробоја, пут и излаз до слободе. Иако личе једна другој, нису истовјетне, а промјена перспективе производи суптилан ефекат асиметрије (Burghardt, 2010).

Споменик на Петровој гори

Петрова гора се налази на планини Кордун у југоисточној Хрватској, која је у Другом свјетском рату била склониште српском народу, партизанска база и болница. Најтеже је било у прољеће 1942. год., а током цијелог рата овдје је страдало 27.000 цивила. Као успомена на те догађаје настала је пјесма *На Кордуну гроб до гроба* (Dakić, 1977). Споменик је изграђен према идејном рјешењу аутора Војина

Сл. 7. (лево) Споменик у Шумарицама
Fig. 7. (left) Monument in Sumarice

Сл. 8. (лево) Споменик на Кадињачи
Fig. 8. (left) Monument on the Kadinjača

Сл. 9. (лево) Споменик у Јасеновцу
Fig. 9. (left) Monument in Jasenovac

Сл. 10. (лево) Споменик на Требјеси
Fig. 10. (left) Monument on the Trebjesa

Сл. 11. (лево) Споменик у Илирској Бистрици
Fig. 11. (left) Monument in Ilirska Bistrica

Сл. 12. (лево) Споменик у Прилепу
Fig. 12. (left) Monument in Prilep

Бакића, 1981. год., а замишљен је као мултифункционална грађевина - видиковац с великим унутарњим изложбеним и музејским простором. Састоји се од масивне челичне конструкције, високе 37 m, обложене сјајним алуминијским плочама, постављене на бетонској платформи. Четири спрата конструкције чине овалне структуре, украшене заобљеним облицима који „расту“ асиметрично један од другог (Burghardt, 2008).

Споменик револуције народа Мославине у Подгарићу

Мославичка гора је током НОБ-а била устаничка и партизанска база. Подгарић је постао центар устанка, а у близини су биле основане партизанске болнице. Током рата ту је погинуло 900 бораца који су сахрањени на прилазу до споменика, у спомен-костурници. Споменик револуције народа Мославине је рад вајара Душана Џамоње из 1967. године. Монументални споменик висок 10, а широк 20 m, симбол је побједе живота над смрћу и представља стилизована крила слободе, са хоризонтално положеним ребрастим крацима. У центру се налази сачасти кружни амблем, састављен од угластих комада свијетлог алуминијума који поприма боју окружења. Изражена асиметрија оставља утисак фигуре у покрету, која изгледа као птица спремна да полети. Квадратна база спаја тијело са тлом, као знак црпљења енергије из земље (Trivunić, 1975).

Споменик на Космају

Споменик на Космају, у централном дијелу Србије, представља сјећање на страдање Младеновачке партизанске чете, августа 1941. године. У неравноправној борби против Њемаца погинуло је 13 партизана, међу њима и народни херој и шпански борац Бранко Крсмановић. Споменик је постављен 1971. год., као дјело вајара Војислава Стојића и архитекте Градимира Ведаковића и представља слободарску искру народа Шумадије (Dimitrijević, 1972). Скулптура се налази на највишој тачки на планини, а њених пет прстију се из даљине дојме као јединствена форма звијезде, усмјерена према небу. Када се приђе споменику, опажа се да прстолике форме нису повезане и да геометријски облик звијезде постаје једва читљив у простору, а споменик открива сву своју структурну изазовност (Kirn, Burghardt, 2012a).

Меморијална зона „Корчаница“ на Грмечу

Споменик револуције се налази у Меморијалној зони „Корчаница“ подно Грмеча, у западној Босни. Током целог Другог свјетског рата то подручје је било слободна партизанска територија коју фашисти никада нису заузели. Спомен-подручје обухвата централни споменик, спомен-обелиск, чесму и двије гробнице у којима су сахрањени

посмртни остаци 316 палих бораца (Ђурић, 1977). Комплекс је изграђен у шумском подручју, гдје је током 1942. и 1943. год. дјеловала вјероватно највећа партизанска болница на читавој ослобођеној територији, која је бројала 19 објеката. Централни споменик НОБ-а подигнут је 1979. год. као дјело вајара Љубомира Денковића и архитектата Милована Матовића и Сава Суботина (Jokić, 1983).

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у Шумарицама

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ налази се на мјесту гдје су њемачки војници 21. октобра 1941. год. стрељали неколико хиљада Крагујевчана. Повод за то су били њемачки губици - 10 мртвих и 26 рањених војника, у борбама 16. октобра на путу Крагујевац - Горњи Милановац. Оснивањем спомен-парка, простор на коме је извршено стрељање претворен је у меморијални парк који захвата површину од 352 ha. Урбанистички пројекат уређења парка дјело је архитектата Михаила Митровића и Радивоја Томића. Подигнуто је десет скулпторално-архитектонских цјелина над хумкама стрељаних и организована стална музејска поставка. Централни споменик је „Споменик стрељаним ђацима и професорима“, дјело вајара Миодрага Живковића из 1963. год., који симболизује одељење V-3 из ког су ђаци одведени на стрељање. Споменик представља својеврсна крила жртава које лете у незаборав (Andrić, 1983).

Меморијални комплекс Кадињача

Меморијални комплекс на Кадињачи, код Ужица, свједочи о новембарским данима 1941. год., када су припадници Радничког батаљона пружили жесток отпор надмоћном непријатељу, који је спроводио офанзиву на ослобођену територију Ужичке Републике. Борци Радничког батаљона храбро су страдали у бици на Кадињачи 29. новембра 1941. год., штитећи одступницу главнини партизанских снага и Врховном штабу. Централни споменик, чији су аутори вајар Миодраг Живковић и архитекта Александар Ђокић, постављен је 1979. год. и представља усправно постављену плочу широког профила, у чијем се централном дијелу налази отвор, који као да је настао од распрскавајуће гранате, као искра наде у спасење и боље сутра (Stanimirović, Marinković, 1986).

Споменик „Цвијет“ у Јасеновцу

Јасеновац се налази у сјевероисточној Хрватској, крај ријеке Саве, и представља највећи логор смрти на простору Југославије, у којем је у периоду 1941-1945. год. на бруталан начин мучено и убијено на хиљаде Срба, Јевреја и Рома. На мјесту некадашњег логора, 1966. год. подигнут је монументални споменик „Цвијет“, дјело архитекте Богдана Богдановића, симбол вјечитог обнављања, који вуче своје коријење из дубоке крипте, а круна цвијета представља обрнуту куполу окренуту према сунцу, извору живота. Мјеста логорских објеката обиљежена су удубљењима

у облику пирамиде, а гробнице и мучилишта плитким хумкама од набијене земље. У оквиру спомен подручја постоји више споменика који представљају цјелину, музеј посвећен жртвама Јасеновца, као и оригинална композиција воза који је обављао транспорт логораша (Trivunčić, 1975).

Споменик „Требјеса“ код Никшића

Споменик „Требјеса“ се налази изнад Никшића, у сјеверозападној Црној Гори, подно истоимене планине. Подигнут је у част 32 родољуба које су на том мјесту стрјељали италијански окупатори маја 1942. године. Споменик је дјело архитекте Богдана Богдановића из 1972. год., изграђен од бетона, грубе површине, чија несвакидашња форма личи на штампарску пресу која треба да пренесе садржај поруке са кружне плоче на посматрача, који се налази испод ње, повлачењем високо уздигнуте полуге која се налази у позадини (Mićunović, 1989). Споменик је висок 14 m, постављен на кружну основу чије су ивице косо засведене и зупчasto изведене, тако да на сваком од 32 зупца стоји црна углачана гранитна плоча са исписаним именима стријељаних бораца (Kirn, Burghardt, 2012a).

„Бријег слободе“ над Илирском Бистрицом

„Бријег слободе“ се диже изнад Илирске Бистрице у југозападној Словенији, и на њему је 1965. год., по нацрту скулптора Јанеза Ленасија и архитекте Живе Барага, подигнут 8 m висок споменик, посвећен сјећању на Трећу прекомурску ударничку бригаду, око којег су уређене парковске површине са стазама за шетњу. Испод споменика се налази заједничка гробница палих бораца (Nikolić, 1989). Споменик је изливен од бетона у облику коцке, чија је унутрашњост прошупљена, тако да њена основа и горњи дио вежу девет снажних стубова, који се извијају као тјела

палих војника за слободу. Иако рађен од бетона, линије споменика су веома пластичне, а бијела боја, која исијава из њега, симболише чистоту, чедност и беспомоћност окупираног народа (Kirn, Burghardt, 2012a).

Споменик „Непоражени“ у Прилепу

Споменик „Непоражени“ се налази на брду Могила изнад Прилепа и представља меморијални комплекс у Спомен-парку револуције. Комплекс је изграђен 1961. год. у част палим борцима за ослобођење Прилепа, према пројекту архитекте Богдана Богдановића, а састоји се од скулпторске групе „Меморијална урна“, сачињене од осам деформисаних класичних стубова који попримају атрибуте древних богиња плодности, и крипте „Заједничка гробница“, на којој се налази мермерна плоча исписана именима погинулих бораца. Споменик је саграђен од бијелог мермера и приказује величину ослободилачке борбе храбрих становника града и околине (Kotac, Guillen, 2011). Ових осам фигура као да игра древну игру балканских народа - коло, и тако пркоси смрти. То као да су дошљаци са друге планете или свештеници који рукама подигнутим према небу одају пошту борцима против фашизма и нацизма (Kirn, Burghardt, 2012a).

Споменик „Слобода“ на Иришком венцу

Споменик „Слобода“ издиже се на Иришком венцу, билу Фрушке горе, у централном дијелу Националног парка. Подигнут је у част палих бораца и представља симбол НОБ-а народа Војводине против фашизма у Другом свјетском рату. Откривен је 1951. год., као ауторско дјело скулптора Сретена Стојановића. Споменик се састоји од високог обелиска на чијем врху стоји жена, пресонификација побједе, са високо уздигнутим рукама којима се позива народ на оружани устанак. На постољу из кога „израста“

Сл. 13. Споменик „Слобода“ на Иришком венцу
Fig. 13. Monument „Freedom“ on the Iriški venac

обелиск налази се скулптура групе партизана, а на бочним зидовима су бронзани рељефи са сценама из НОБ-а (Savić, 2010). Осим споменика „Слобода“, на Фрушкој гори постоји и низ мањих спомен-обилежја дуж „Партизанског пута“, као што су „Јабучка“, онај на Андрићеву и бројни споменици по фрушкогорским селима.

МЕТОДОЛОГИЈА

У току истраживачког процеса кориштен је, за ову прилику прилагођени, квантитативно-квалитативни метод централитета (Џоџић, 1988), којим се утврђује степен функционалности посматраног простора. Метод, у суштини, треба да идентификује различите нивое квалитета одређеног простора и квантитет функција које одређено мјесто посједује, те да на тај начин изврши рангирање споменика према степену функционалности. Модел је тако постављен да постоје три степена функционалности према којима се рангирају свеукупне функције и услуге које су заступљене на и око спомен-подручја, као што су: смјештај, исхрана, спорт и рекреација, култура и забава, саобраћајна инфраструктура, трговина или нека друга функција која представља значајно обилежје туристичког мјеста. Споменик са највише бодова има највећи степен функционалности, па у том смислу и највећи значај у систему споменика НОБ-а.

Таб. 1. Прилагођени модел централитета
Tab. 1. Adjusted model of centrality

Функције	Степен функционалности		
	I	II	III
A	A1	A2	A3
Б	Б1	Б2	Б3
Ц	Ц1	Ц2	Ц3
Д	Д1	Д2	Д3
Е	Е1	Е2	Е3
Бодова:	5	3	1

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Применом приказане методологије дошло се до квантитативних показатеља о квалитету садржаја на посматраним спомен-комплексима НОБ-а, на основу чега је могуће донијети закључак о њиховом некадашњем и данашњем туристичком, а у том смислу и свеукупном значају у укупном систему споменика НОБ-а на простору Југославије. На основу поменутих квалитативно-квантитативних показатеља могуће је формирати и начелан модел планирања и уређења оваквих меморијалних центара, а у зависности од њиховог положаја, историјског контекста и природног окружења у којем се налазе.

Тако, споменици на Козари, Сутјесци, Иришком венцу (Фрушка гора) и Петровој гори имају највиши степен функционалности, тј. највиши квалитет посматраних функција, и у том смислу се налазе у опсегу са сакупљених

Табела 1 - легенда:

A – меморијална:

A1 – монументални централни споменик са комплексом мањих спомен обилежја; A2 – централни споменик мањих размјера; A3 – костурница.

Б – угоститељска:

Б1 – хотел; Б2 – мотел, ресторан; Б3 – бунгалов, камп, кафана.

Ц – спортско-рекреативна:

Ц1 – базен, ски стаза, спортска хала; Ц2 – терени за мале спортове (фудбал, кошарка, тенис), јахање, посебно ловиште; Ц3 – стазе за шетњу, бицикличке и трим стазе.

Д – културно-образовна:

Д1 – музеј, спомен кућа, кино дворана; Д2 – лџетња позорница, галерија; Д3 – манифестација, сувенирница.

Е – природно-географска:

Е1 – национални парк; Е2 – парк природе; Е3 – други нижи облик заштите природе.

Рангирање степена функционалности извршено је према слиједећој скали:

Степен функционалности I: ≥ 41 ;

Степен функционалности II: 21-40;

Степен функционалности III: 01-20.

41 и више бодова. Другом степену функционалности припадају споменици на Грмечу, Космају и Шумарицама, који се налазе у опсегу 21-40 сакупљених бодова, по основу квалитета функција које посједују. Споменици на Кадињачи, Јасеновцу, у Подгарићу, над Илирском Бистрицом, Прилепом и под Требјесом су на посљедњој лествици опсега и квалитета функција, па у збиру оцјена не прелазе 20 бодова.

Када се анализира структура остварених резултата, може се доћи до ближих закључака о томе какав је значај, као и функција, посматраних споменичких комплекса остварен процесом њиховог планирања и опремања, а у скалду са жељом наручиоца радова. Јасна је доминација споменика који су лоцирани на простору који је окарактерисан као национални парк. Ријеч је о Козари, Сутјесци и Иришком

Споменици	Меморијална	Угоститељска	Културно-образ.	Спортско-рекреат.	Природно-геог.	Укупно:
1. Козара	9	9	7	11	5	41
2. Сутјеска	9	23*(18)	19	26*(21)	5	82*(72)
3. Петрова гора	11	3	17*	8*	3	42*(17)
4. Подгарић	7	5	1	3	1	17
5. Космај	5	5*	1	13*	1	25*(7)
6. Грмеч	9	5*	1*	5*	3	23*(12)
7. Шумарице	9	5	6	9	3	32
8. Кадињача	9	3	6	0	1	19
9. Јасеновац	6	0	11	0	1	18
10. Требјеса	5	5	1	4	1	16
11. И. Бистрица	9	0	1	1	1	12
12. Прилеп	6	0	4	3	1	14
13. Ир. венац	5	14*(9)	11	12	5	47*(42)

Таб. 2. Квантитативно-квантитативни показатељи функција споменика НОБ-а
Tab. 2. Qualitative-quantitative indicators of the World War II monument functions

* Функција више није активна, дјелимично или употпуности;
(НН) Сума преосталих активних функција.

венцу (Фрушкој гори), док једини изузетак овом правилу представља Петрова гора, која је у класификацији заштићених природних добара означена као регионални парк природе. Такође, сва мјеста са највишим степеном функционалности имају веома изражену угоститељску функцију. Углавном је иста ситуација и са спортско-рекреативном, културно-образовном и меморијалном функцијом. Са друге стране, готово сви спомен-комплекси који немају угоститељску функцију налазе се у групи споменика са најнижим степеном функционалности, односно квалитета функција. Ово је логично, јер уколико нема угоститељских објеката, нема могућности за дужа задржавања, па самим тим није могуће ни развити значајније културно-образовне и спортско-рекреативне функције. Такви су Јасеновац, Кадињача, Илирска Бистрица и Прилеп.

Приликом посматрања историјског контекста у ком су ови споменици настали и положаја на коме се налазе, могуће је доћи до одређених закључака. Објекти са изразитим меморијалним вриједностима упућују на велике жртве, тешка страдања бораца и становништва. Козара, Сутјеска, Петрова гора, Иришки венац (Фрушка гора) и Кадињача представљају највеће епопеје НОБ-а, тзв. „непријатељске офанзиве“, које по правилу имају највећи статус у циклусу свих дешавања 1941-1945. године. На овим мјестима, током поменутих офанзива, осим бораца, углавном су страдали цивили и рањеници, што страдању и жртвама даје виши пијетет. Осим тога, офанзиве су биле замишљене као начин уништења Врховног штаба и главнине партизанских јединица. Услед чињенице да су неке од офанзива значиле прекретницу Другог свјетског рата у Југославији, не чуди да су такви простори имали посебан значај након рата, па им се посвећивала и нарочита пажња, приликом планирања и опремања, као мјестима за дужи боравак већих народних маса. Отуда су подизани споменици висине преко 30 м, као

на Козари, Иришком венцу (Фрушка гора) и Петровој гори, односно изразите монументалности, какви су на Сутјесци и Кадињачи, опремљени бројним угоститељским, културним и спортским садржајима. Од споменика у овој групи издваја се Кадињача, са знатно мањим степеном функционалности, због недостатка угоститељских објеката за смјештај и спортско-рекреативних садржаја. Разлог томе је велика близина Ужица, као значајног урбаног и индустријског центра, гдје су сви ти садржаји били присутни.

Слично је и са мјестима стрељања или погибије групе партизана, која су била од посебног значаја за НОБ у том крају. Разлика је у величини и монументалности споменика, а не толико у концепту њиховог уређења. Ипак, овакви споменици имају знатно нижи степен функционалности и остају на нивоу локалног значаја, као што су Космај и Требјеса. Према архитектонском рјешењу, замисли и уређењу, овој групи припада и спомен парк „Крагујевачки октобар“ код Крагујевца, премда је ријеч о стратишту већих размјера, гдје је стрељано више хиљада људи. Овај спомен-комплекс, иако по значају онога што се ту десило више има национални и републички него регионални и локални значај, према поријеклу стрељаних има искључиво локални карактер.

Од свих наведених, сасвим се разликују споменици подигнути у част борцима палим за ослобођење неког града, попут оних у Прилепу и Илирској Бистрици, који заузимају неку узвишену тачку изнад града и представљају проширену парковску зону, евентуално излетничку. Стога, осим централног споменика и костурнице, ови спомен-комплекси, иако се по свом умјетничком правцу не могу раздвајати од осталих, по својој функционалности, монументалности и значају далеко заостају за претходно наведеним споменицима. Као подгрупу у оквиру посљедње групе споменика најнижег степена функционалности треба издвојити стратишта логора, међу којима је најзначајнији

Јасеновац. Према израчунатом нивоу централитета, рекло би се да је то споменик локалног карактера. Значај Јасеновца је далеко од локалног, па чак превазилази и националне оквире и сврстава се у ред најзначајнијих споменика холокауста у Европи. Управо због најдубљег пијетета према страдалима на овом мјесту, меморијални садржај није прошириван додатним функцијама, па је отуда смјештен у групу најниже ранжираних.

Приликом сагледавања значаја и улоге географског положаја посматраних споменика НОБ-а, такође се могу уочити одређене правилности, што на крају може имплицирати одређене закључке. Ријеч је о томе да готово сви споменици који се налазе на прометној саобраћајници, са изузетком Јасеновца, имају изражене све функције, поред примарне меморијалне. Издвајају се Иришки венац, Сутјеска, Шумарице, Кадињача, који се налазе на правцу сјевер-југ, који значи кретање према мору. На путевима који повезују веће градове налазе се Козара, Сутјеска и Петрова гора. Треба споменути и мјеста попут Космаја, Козаре, Петрове горе, Кадињаче, Иришког венца, Подгарића и Требјесе, која представљају својеврсна излетишта, обзиром да се налазе у близини великих градова.

По свему се издваја један спомен-комплекс - Сутјеска. То је споменик посвећен једној од највећих епопеја у НОБ-у, па је као такав имао и посебан статус приликом планирања и опремања, о чему свједочи укупан збир бодова. Тако је због свог значаја у НОБ-у, као и због централног положаја у Југославији, Сутјеска била одређена за важан меморијални, омладински, образовни и спортско-рекреативни центар. Значајни смјештајни капацитети у виду два хотела, павиљона и кампова, довољно говоре о броју и структури гостију који су посјећивали овај споменик. О образовној функцији свједоче бројни садржаји, попут музејске поставке у Спомен-кући битке на Сутјесци, биоскопа, библиотеке и сл. Да је била планирана и рекреативна функција свједоче бројни терени за мале спортове, велики фудбалски терен, али и скијашке стазе и жичаре, које је требало да омогуће пословање током цијеле године.

Треба напоменути да су се јављале бројне потешкоће приликом прикупљања података у вези са опремљеношћу појединих споменика и њиховим стањем и функционисањем након ратних дејстава на простору бивше Југославије. Извјесне проблеме је задавала и методологија, примјењена у овом раду, јер она не сагледава значај споменика на основу броја жртава које он симболизује, него његов значај за туристички боравак, кроз анализу одговарајућих функција. Најдрастичнији примјер у том погледу јесте Јасеновац, чији значај на основу квалитативно-квантитативне анализе говори да је ријеч о споменику локалног значаја, а он засигурно представља споменик националног ранга (Југославија), али и европског, јер је ријеч о споменику холокауста. Такође, овдје није оцјењивана умјетничка вриједност сваког појединачног

споменика, што није била ни намјера. На основу њихове величине, уређености, опремљености, броја и квалитета функција извршено је груписање споменика у три групе, што опет нема везе са њиховим умјетничким квалитетима, него са њиховим значајем за друштвену заједницу којој припадају.

ЗАКЉУЧАК

Јасно је да су споменици НОБ-а била мјеста од посебног значаја у Југославији. У зависности од величине битке, броја погинулих бораца или становника, монументални споменици су врло пажљиво планирани и уређивани, како би постали мјеста окупљања, образовања, евоцирања успомена, али и одмора и рекреације широких слојева друштва. Споменици настали на просторима од изузетне природне вриједности, као што су национални паркови, имали су најзначајније мјесто у систему спомен-подручја. Смјештени на важним саобраћајницама, имали су потенцијал да привуку већи број посјетилаца, што је реализовано изградњом инфраструктуре и садржаја за дужи боравак. Поред монументалних, споменичких и меморијалних својстава, као централних мотива, развиле су се и угоститељска, спортско-рекреативна и културно-образовна функција, али у већој мјери на оним мјестима гдје су се десиле најзначајније и судбоносне битке.

Анализа је показала да можемо разликовати три групе споменика, у односу на њихов степен функционалности, и једну подгрупу са изразитим меморијалним значајем, што је одредило и посебан начин њиховог планирања и уређења: 1) споменици у знак сјећања на жртве великих њемачких офанзива; 2) споменици групи или одреду бораца; 3) споменици борцима палим за ослобођење неког града и 3а) споменици на мјесту логора смрти. Само споменици „великим офанзивама“ имају изразити национални значај, па су планирани и уређивани да приме велике групе људи и омогуће дужи боравак. Друга група споменика има значај који се креће у распону од локалног до регионалног. Из тог разлога ова мјеста су грађена да буду излетишта. Споменици палим борцима током операција за ослобођење градова заузимају истакнуте позиције изнад града или на њиховим прилазима и углавном нису планирани за дуже задржавање људи. Стога су и њихове функције сведене на меморијалне, а простор уређен као парковски. Коначно, споменици холокауста, иако најзначајнији по пијетету и жртвама које симболизују, немају других осим меморијалне и културно-образовне функције. Све друго је на оваквим мјестим излишно и могло би бити протумачено као ругање жртвама.

Једини споменик који се по својим умјетничким својствима издваја од свих неведених јесте „Слобода“ на Иришком венцу. То је једини из групе монументалних споменика НОБ-а који није апстрактан, није ослобођен фигуралне представе, јасне политичке, антифашистичке функције и поруке. То је један од првих монументалних споменика

НОб-а, изграђен убрзо после ослобођења, отворен 7. јула 1951. год., када су још увијек били актуелни одједи социјалреалистичке умјетности и архитектуре.

Историјско-политички контекст у коме су настали ови споменици изузетно је осјетљив. Управо због тога, ови споменици изгледају ванвременски и вансеријски у односу на све што се тих година градило широм свијета. Иако су током и после ратова на простору Југославије такви спомен-комплекси били заборављени, напуштени и/или опљачкани и разорени, после ратова 1992-1995. год. многи од њих поново добијају на значају. Споменици који су били предмет анализе овог рада нису потпуно запуштени, сем три изузетка (Петрова гора, Грмеч и Космај), са тим да су Петрова гора и Грмеч страдали као посљедица ратних дејстава, а Космај због недостатка средстава за одржавање локалитета. Са друге стране, Козара и Сутјеска, иако захваћене ратним дејствима, због природних љепота којима обилују као национални паркови, након рата доживљавају потпуну обнову. Ипак, сви споменици остају без онако великог промета посјетилаца који је био карактеристичан за период прије 1992. године. На крају, треба рећи да и поред своје умјетничке, меморијалне, угоститељске, природно-географске, културно-образовне и спортско-рекреативне функције и вриједности, које су неоспорне, споменици НОб-а вјероватно никада неће повратити свој некадашњи друштвени и политички значај.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, М. (1983): *Спомен-музеј «21 октобар»*, Спомен-парк Крагујевачки октобар: Крагујевац
- Bergholc, M. (2007): *Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR 1947–1965. godine, Godišnjak za društvenu istoriju*, 1(3):61-82
- Burghardt, R. (2008): *Partisanen Denkmäler. Bauwelt*, 44: 6-9
- Burghardt, R. (2010): *Partizanski spomenici: putovanje u jugoslovensku modernu. Magazin Kwart*, 34:72-77
- Чомић, Ђ. (1988): *Просторно планирање туризма, Туризам*, 3:31-37
- Дакић, М. (1977): *Меморијални парк Петрова Гора*, Туристичка штампа: Београд
- Димитријевић, Д. (1972): *Космај у НОб-у*, СУБНОР: Београд
- Дјурић, Д. (1977): *Грмеч у НОб-у*, ОЗЕБИХ: Сарајево
- Јокић, Г. (1983), Грмеч: Корчаница, Сански Мост: Јасеница, Босанска Крупа, Меморијална зона Корчаница, Сански Мост и Музеј Подгрмеч у НОб, Босанска Крупа, Туристичка штампа, Београд
- Kirn, G., Burghardt, R. (2012,a): *Jugoslovenski partizanski spomenici: Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma. Pregled postjugoslovenskih istraživanja* 2(1):7-20
- Kirn, G., Burghardt, R. (2012,b): *Yugoslavian Partisan Memorials: Hybrid Memorial Architecture and Objects of Revolutionary Aesthetics*, in Smith, V. (editor) *Between Walls and Windows: Architecture and Ideology*, NODE, Berlin, Oslo: 84-91
- Kirn, Gal., Burghardt, Robert. (2012,c): *Yugoslavian Partisan Memorials: The aesthetic form of the revolution as a form of unfinished modernism?*, in Mrduljaš, M. and Kulić, V. (editors), *Unfinished Modernization: between utopia and pragmatism, Udruženja hrvatskih arhitekata*, Zagreb, 84-95
- Kempnaers, J. (2010): *Spomenik*, Roma Publications: Amsterdam
- Komas, U., Guillen, P. (2011): *Bogdan Bogdanovic and the public space to enjoy solitude: Prilep, Travnik and Vukovar, SAJ*, 3:27-36
- Лајбенишпергер, Н. (2013), *Меморијали Другог светског рата у служби дневно-политичких потреба социјалистичке Југославије*. У: Зборник радова „Простори памћења 1“ са међународног научног симпозијума: „Простори памћења: архитектура, баштина, уметност“ од 12-15. априла 2011. (283-297), Београд, Србија: Филозофског факултета Универзитета у Београду
- Манојловић-Пинтар, О. (2008), „Упросторавање идеологије: Споменици Другог светског рата и креирање колективних идентитета“, Дијалог повјесничара/историчара, 10/1, Игор Граовац (прир.), Осиек 22–25. септембар 2005. (287–

- 307), Фондација „Friedrich Neumann“, Загреб
- Марчетић, И. (2012): *Не требамо обнављати, него (другачије) производити, Зарез – Двоједник за друштвена и културна збивања*, 348:88-92
- Милашиновић Марић, Д. (2013), *Поетика меморијала у делу архитекте Светислава Личине*. У: Зборник радова „Простори памћења 1“ са међународног научног симпозијума: „Простори памћења: архитектура, баштина, уметност“ од 12-15. априла 2011. (445-456), Београд, Србија: Филозофског факултета Универзитета у Београду
- Мићуновић, М. (1989): *Никшићке Рудине у борбама за слободу*, Мјесно удружење Савеза бораца НОР-а Трубјела, Свјетлост: Сарајево
- Николић, П. (1989): *Мјесто и крај у коме се налази мој гарнизон*, Команда гарнизона: Илirsка Бистрица
- Пекић, М., Ђургуз, Д. (1977): *Битка на Козари*, Национални парк „Козара“: Приједор
- Плечан, Д. (1974): *Тјентиште – долина хероја*, Младост: Београд
- Путник-Прица, В. (2013), *Естетика и улога меморијалних паркова у Југославији на примеру спомен комплекса „Кадинача“*. У: Зборник радова „Простори памћења 1“ са међународног научног симпозијума: „Простори памћења: архитектура, баштина, уметност“ од 12-15. априла 2011. (298-309), Београд, Србија: Филозофског факултета Универзитета у Београду
- Путник, В. (2014), *Меморијална скулптура Миодрага Живковића (период 1960-1980)*. У: Зборник радова 5. Конференција „Јавни споменици и спомен обележја колективно памћење и/или заборав“ (115-124), Београд, Србија: Завод за заштиту споменика културе града Београда
- Савић, Д. (2010): *Национални парк „Фрушка гора“*, Национални парк „Фрушка гора“: Сремска Каменица
- Селинскић, С. (2013), *Пејзажи сећања*. У: Зборник радова „Простори памћења 1“ са међународног научног симпозијума: „Простори памћења: архитектура, баштина, уметност“ од 12-15. априла 2011. (395-411), Београд, Србија: Филозофског факултета Универзитета у Београду
- Стаматовић Вучковић, С. (2014), *Космолошки записи: споменици у Јасиковцу и Барутани*. У: Зборник радова 5. Конференција „Јавни споменици и спомен обележја колективно памћење и/или заборав“ (28-39), Београд, Србија: Завод за заштиту споменика културе града Београда
- Станимировић, А., Маринковић, М. (1986): *Споменик Кадинача*, Народни музеј: Титово Ужице
- Стефановић, С. (2010), *Спомен обележје Кадинача 1979-2009, Ужички зборник*, 34:163-192.
- Тривунчић, Р. (1975): *Спомен-подручје Јасеновац*, Туристкомерц: Загреб

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / ILLUSTRATION SOURCES

- Слика 1. <http://mojkontakt.com/blog/2017/07/01/besplatan-prevoz-gradana-na-kozaru/>
- Слика 2. <https://www.banjaluka.com/magazin/putovanja/zaljubiti-se-u-sutjesku/attachment/spomenik-na-sutjesci/>
- Слика 3. <http://beldocs.rs/arhiva/beldocs2017/filmovi/nezeljena-bastina/>
- Слика 4. <https://www.flickr.com/photos/cmdrcord/15450120775>
- Слика 5. <https://www.portalmladi.com/kosmaj/>
- Слика 6. <http://mapio.net/pic/p-48969696/>
- Слика 7. <https://www.penzin.rs/zivan-beograd-sa-mesta-iznad-koga-nebo-place/>
- Слика 8. <https://hiveminer.com/Tags/kadinja%C4%8Da>
- Слика 9. <https://www.flickr.com/photos/149875687@N06/30768835063>
- Слика 10. <http://www.spomenikdatabase.org/niksic>
- Слика 11. <https://maraid.co.uk/blog/2017/05/ilirska-bistrica-memorial-slovenia/>
- Слика 12. <http://spomeniki.blogspot.rs/2011/11/prilep.html>
- Слика 13. <https://www.flickr.com/photos/74783453@N05/40560966125>